

РЕФЛЕКСІЯ ЯК СИСТЕМОУТВОРЮВАЛЬНИЙ МЕХАНІЗМ БЕЗПЕРЕРВНОГО ПРОФЕСІЙНОГО РОЗВИТКУ ПЕДАГОГА

REFLECTION AS A SYSTEM-FORMING MECHANISM OF CONTINUOUS PROFESSIONAL DEVELOPMENT OF TEACHER

Стаття присвячена дослідженню психологічного поняття рефлексії як системоутворювального механізму безперервного професійного розвитку педагога. Методологія дослідження ґрунтується на поєднанні філософського (системності, діалектичної суперечності, єдності якості та кількості, діалектичного заперечення, розвитку, причинності та ін.) та загально-психологічного (психологічна теорія вчинку, єдності психіки і діяльності, розвитку; системності; концепція суб'єкта психічної активності та ін.) принципів з використанням методів системності, науковості та верифікації. Наукова новизна полягає в тому, що на основі опрацювання наукових досліджень, здійснено аналіз дефініції понять "рефлексія" та "професійна рефлексивна компетентність педагога". Під поняттям рефлексія розуміємо продуктивну мислительну діяльність індивіда, спрямовану на власну свідомість, поведінку, думку, позицію, набуті знання, вчинені чи задумані дії тощо з метою осмислення, самопізнання, самоаналізу внутрішніх психічних актів, станів, якостей, процесів. Професійна рефлексивна компетентність педагога визначена як здатність до переосмислення, критичного аналізу усталених стереотипів власної професійної свідомості, мислення, поведінки, спілкування, освітніх й індивідуальних потреб, ціннісних та мотиваційних установок, засобів та способів діяльності, що дозволяє усвідомлене керівництво власним професійним розвитком.

Ключові слова: рефлексія, розвиток, компетентність, професійна діяльність, мислення, якість особистості.

The purpose of the article is to study the psychological concept of reflection as a system-forming mechanism of continuous professional development of a teacher. The research methodology is based on a combination of philosophical (systemic, dialectical contradiction, unity of quality and quantity, dialectical negation, development, causality, etc.) and general psychological (psychological theory of action, unity of psyche and activity, development, systemic; concept of the subject mental activity, etc.) principles with methods of systematization, scientificity and verification. The scientific novelty is that using the method of analysis of scientific literature the analysis of the definition of the concepts of reflection and professional reflexive competence of the teacher is carried out. Under the concept of reflection we understand the productive mental activity of the individual, aimed at their own consciousness, behavior, opinion, position, acquired knowledge, committed or planned actions, etc. in order to comprehend, self-knowledge, self-analysis of internal mental acts, states, qualities, processes. Professional reflective competence of a teacher is defined as the ability to rethink, critically analyze established stereotypes of their own professional consciousness, thinking, behavior, communication, educational and individual needs, values and motivations, means and methods of activity that allows conscious leadership of their own professional development.

Key words: reflection, development, competence, professional activity, thinking, personality quality.

УДК 159.955.4:378.046
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2022.38.3>

Матохнюк Л.О.

д.психол.н., професор,
завідувач кафедри психології
КЗВО "Вінницька академія безперервної
освіти"

Гальчевська Н.А.

методист відділу початкової освіти
КЗВО "Вінницька академія безперервної
освіти"

Актуальність дослідження. Глобалізація процесів, пов'язаних з розвитком людства, актуалізує роль освіти як важливого чинника зростання якості людського капіталу. Забезпечення всеосяжної справедливої якісної освіти та можливості навчатись впродовж життя визначено однією із стратегічних цілей для сталого розвитку людства Резолюцією Генеральної Асамблеї ООН, прийнятою у 2015 році «Перетворення нашого світу: Порядок денний в області сталого розвитку на період до 2030 року» [5]. Серед завдань, поставлених для досягнення цієї цілі, окреслено значне збільшення кількості кваліфікованих вчителів. У контексті інноваційно реформаційних процесів щодо якості освіти в Україні важлива роль відводиться «творчому та відповідальному вчителю, який постійно працює над собою» [14]. У межах безперервного професійного розвитку, визначеного однією з обов'язкових трудових функцій учителя згідно з професійним стандартом, освітянин має володіти здатністю до навчання впродовж життя, інновацій-

ною та рефлексивною компетентностями [15].

Психологічний аспект професійної зрілості вчителя зумовлений складністю усвідомлення з одного боку психологічних факторів, які стосуються власної викладацької (навчальної) діяльності як системи дидактичних впливів, з іншого – особливостей емоційних станів, інтересів, пізнавальної активності, пам'яті, сприйняття тощо, пов'язаних із пізнавальною діяльністю учнів (власне, учінням), а ще з іншого – психологічної природи навчальної взаємодії: «вчитель-учень», «учень-учень», «учень-вчитель» як процесу обміну зворотнім зв'язком, активної комунікації. І власне здатність розуміти, критично аналізувати ці процеси, явища, стани – усі компоненти психологічної природи освітнього процесу, усвідомлювати причинно-наслідкові зв'язки між ними та, щонайголовніше, на основі цього формувати ціннісні установки щодо власної професійної діяльності сприяє безперервному розвитку вчителя в своїй професії. Зазначена здатність є результатом інтеграції численних

рефлексивних процесів, пов'язаних з різними аспектами професійної діяльності вчителя.

Аналіз джерел та останніх досліджень.

Дослідження феномену рефлексії здійснювалося вченими різних наук. Філософське трактування рефлексивних процесів вирізняється у поглядах Сократа, Платона, Демокріта, Гегеля Локка, Лейбніца, Канта, Фіхте, Шардена та ін. Поняття рефлексії розглядається у наукових публікаціях як вітчизняних, так й зарубіжних психологів і трактується як: різновид мислення в контексті вікової періодизації особистості (П. Блонський, Ж. Піаже та ін.); окремий принцип організації розвитку психіки, самосвідомості людини (Б. Ананьев, Л. Виготський, С. Рубінштейн, І. Сеченов та ін.); механізм, що забезпечує динаміку особистісних новоутворень на смислово-операційному рівні, як необхідна умова усвідомлення власної позиції, позицій і думок співрозмовників у спілкуванні (В.А. Лефевр ін.); процес осмислення особистісних змістів (образів особистості, з яким отожднює себе "Я"), який призводить до їх поступових змін і породжує новоутворення особистості (Н. Гуткіна, І. Бех, В. Зарецький, О. Новікова, С. Степанов та ін.); усвідомлення (Л. Виготський, О. Леонтьев, О. Смирнова, С. Степанов та ін.); мислення (П. Алексєєв, О. Брушлинський, В. Давидов, С. Рубінштейн та ін.); творчість (Я. Пономарьов, С. Степанов, І. Семенов та ін.); спілкування (Г. Андрєєва, А. Бодальов, С. Кондратьєва та ін.).

Мета статті полягає в уточненні психологічного поняття рефлексії та дослідженні феномену рефлексивної діяльності як системоутворювального механізму безперервного професійного розвитку вчителя.

Виклад основного матеріалу. Психологічне визначення рефлексії як перенесення емоційного сприйняття, переживань із зовнішнього світу на внутрішній світ людини було сформульоване в 20-30-ті роки ХХ століття американським вченим Адольфом Буземаном, який запропонував виокремити психологію рефлексії як самостійну галузь дослідження. Загальним для психологічних досліджень рефлексії, на думку С. Л. Рубінштейна, є осмислення означеного феномена як фундаментальної здатності людини усвідомлено ставитись до власного свідомості, мислення та життєдіяльності. "Вона ніби зупиняє неперервний процес життя і виводить людину за його межі. Людина наче займає позицію над життям. Це вирішальний поворотний момент. Тут починається або шлях до душевної спустошеності, нігілізму, морального скептицизму, цинізму (або в менш гострих формах до моральної нестійкості), або інший шлях – до побудови морального людського життя на новій, свідомій основі. З появою рефлексії пов'язане філософське осмислення життя" [17, с. 348].

Розглянемо ключові поняття нашого дослідження: "рефлексія", "рефлексивна компетентність педагога". Етимологія слова "рефлексія" (від лат. "reflexio") – "обернення назад", тобто розумовий процес, спрямований на самопізнання, самосвідомість, співставлення елементів мислення і дійсності, аналіз своїх емоцій та почуттів, станів, здібностей, поведінки [3, с. 547].

У таблиці 1 наведено розуміння сутності поняття рефлексії у дослідженнях сучасних науковців.

Отже, рефлексія – не тільки усвідомлення своїх дій і їх мотивів, але й необхідна умова цілепокладання і самоконтролю в процесі виконання дії (В.Я. Буторін, А.В. Карпов, А.В. Петровський та ін.), уміння суб'єкта виділяти, аналізувати і співвідносити з предметною ситуацією власні дії (П. Г. Давидов) [6].

Вивчення сутності рефлексії в професійній діяльності, зокрема, в педагогіці відкриває нові можливості, а саме: дозволяє визначити науково-психологічні основи управління освітнім процесом за допомогою рефлексивних дій (сумніву, висування гіпотез, постановки запитань самому собі, пошуку причин, прогнозування та ін.), а також формування у педагога рис характеру, необхідних для саморегуляції, саморозвитку, що сприяє творчому підходу в професійній діяльності, досягненню її максимальної ефективності та результативності.

Аналіз та узагальнення існуючого теоретичного доробку дозволив нам запропонувати тлумачення *рефлексії як продуктивної мислительної діяльності індивіда, спрямованої на власну свідомість, поведінку, думки, позицію, набуті знання, вчинені чи задумані дії тощо з метою осмислення, самопізнання, самоаналізу внутрішніх психічних актів, станів, якостей, процесів.*

Поняття рефлексивної компетентності уведено до наукового обігу досить недавно. Сутність даного поняття визначається як професійна якість особистості, що полягає у наявності готовності й здатності до професійної рефлексії. А.О. Реан, С.В. Кондратьєва, О.Н. Ткач наголошують, що педагогічна рефлексія є компонентом соціально-перцептивних здібностей вчителя, що забезпечує процес адекватного сприймання вчителем своїх учнів та через них і самого себе [11, с. 281]. Професійна рефлексія, відповідно, осмислення та переосмислення різних аспектів, пов'язаних із професійною діяльністю: власних дій, потреб, мотивів, поведінки, комунікування, мислення, способів і засобів діяльності, тощо, і є, з одного боку, – необхідною умовою самоконтролю власного професійного розвитку, з іншого – механізмом професійного зростання.

Тлумачення поняття «рефлексія» сучасними науковцями

означення / рефлексія визначається як:	автор
фундаментальна здатність особистості усвідомлено ставитися до власної свідомості, мислення, умов і способів здійснення життєдіяльності	Пеньковська Н., 2000 [13]
основа розвитку самосвідомості; об'єднує самопізнання, переживання свого ставлення до себе та саморегуляцію своєї поведінки	Бех І.Д., 2003 [1]
усвідомлення того, як його сприймають й оцінюють інші індивіди або спільноти, вид пізнання, у процесі якого суб'єкт стає об'єктом свого спостереження; роздуми, аналіз власного психічного стану	Орбан-Лембрик Л.Е., 2006. [12]
набуття навичок оцінки та самооцінки професійної діяльності з метою фіксації її результатів і подальшою їх переоцінкою; уміння свідомо контролювати й аналізувати результати своєї діяльності, продукт і процес діяльності учнів та рівень розвитку особистісно професійних якостей для подальшого самоствердження, самовдосконалення й самореалізації	Іванова С.В. [7]
основним засобом саморозвитку, умовою і способом не тільки особистісного зростання, але і розвитку всього навчального закладу. Рефлексія лежить в основі стосунків особистості (спілкування, комунікації, кооперації тощо), є загальною формою розвитку, початком, що організовує та управляє всією життєдіяльністю людини і її систем.	А.В. Кочубей, С.С. Якубовська [8]
процес осмислення, переосмислення і перетворення суб'єктом змісту свідомості, діяльності, спілкування і форм освоєння досвіду; як регулятор життєвого становлення особистості	Бугерко Я.М., 2009 [2]
когнітивний механізм, який забезпечує саморегуляцію професійної діяльності вчителя	Галуз'як В.М., 2008 [4]
вихід практики за межі самої себе, це спосіб зняття протиріч в практичному житті	Сасіна Л.О., 2015 [16]

Беручи до уваги дефініцію поняття **компетентність** як "інтегрована якість особистості, цілісна, динамічна система особистісних здатностей, які дозволяють свідомо і творчо визначати та здійснювати свою професійну діяльність" (за Матохнюк Л. О.), протрактуюмо професійну рефлексивну компетентність педагога [10]. На нашу думку, її можна розглядати як здатність до переосмислення, критичного аналізу усталених стереотипів власної професійної свідомості, мислення, поведінки, спілкування, освітніх й індивідуальних потреб, ціннісних та мотиваційних установок, засобів та способів діяльності, що дозволяє усвідомлено керувати власним професійним розвитком [10].

Психологія як наука допомагає розкрити кореляцію між рефлексивною діяльністю педагога та його професійним зростанням, якісними змінами в професійній діяльності, іншими словами, безперервним професійним розвитком.

Традиційно вважається, що професійний розвиток педагогічних працівників – це безперервний процес набуття нових та вдосконалення раніше набутих професійних та загальних компетентностей, необхідних для професійної діяльності, що передбачає постійну самоосвіту та інші види й форми професійного зростання і може реалізуватися шляхом формальної, неформальної та інформальної освіти, стажування, здійснення професійної діяльності тощо. На думку В. Луговського, "парадокс розвитку" проявляється

найбільш виразно тоді, коли виникає необхідність поєднання двох принципових позицій:

- безперервність процесу розвитку, тобто формування нових структур на основі старих;
- якісні особливості двох структур – старої і нової.

Таким чином, маємо враховувати необхідність безперервного професійного розвитку, який неможливий без рефлексивного підходу педагога до якісних особливостей власної професійної діяльності.

Професійний розвиток, що базується на рефлексивному підході, безпосередньо пов'язаний з усіма компонентами рефлексії: мотиваційно-ціннісним (умотивована зорієнтованість особистості щодо здійснення педагогічної рефлексії), когнітивним (рефлексивні знання) та операційно-діяльнісним (рефлексивні вміння).

Розглянемо рефлексивні вміння як компоненти педагогічної рефлексії, завдяки яким відбувається реалізація рефлексивних знань учителя на практиці. Ми поділяємо позицію А. Лозенко щодо трактування рефлексивних умінь як наскрізних метавмінь, які інтегруються з усіма педагогічними вміннями вчителя, й вважаємо, що рефлексивні вміння є усвідомленою послідовністю дій, спрямованих на реалізацію особистісних, міжособистісних, когнітивних, діяльнісних аспектів рефлексії, що відбивають її типи [9]. До таких умінь належать: 1) уміння оцінювати свої індивідуальні інтелектуальні якості; вміння відрізнити межі свого знання (незнання), відоме від невідомого (інтелектуальна рефлексія); 2) уміння аналізувати сильні

й слабкі сторони своєї особистості; вміння адекватно оцінювати свої якості, досягнення в зіставленні теперішнього й минулого та прогнозувати перспективи розвитку (особистісна рефлексія); 3) уміння критично, проте не категорично оцінювати думки й дії інших; уміння оцінювати власні дії й поведінку з позиції тих, хто оточує (комунікативна рефлексія); 4) уміння аналізувати процесуальні та результативні складники спільної діяльності; уміння порівнювати свої досягнення з досягненнями інших людей (кооперативна рефлексія); 5) вміння співвідносити свої дії з предметною ситуацією; вміння відрізнити власні ускладнення від проблем та ускладнень учнів; уміння реалізувати в професійній діяльності механізм рефлексії; уміння подивитися на себе очима учня, усвідомити його ставлення до себе; уміння прогнозувати й передбачати результати міжособистісної взаємодії з учнем й учнів між собою; уміння координувати свої професійні дії з діями учнів, їхніх батьків та діями колег (контекстна рефлексія).

Рефлексивні вміння набувають особливої значущості, коли людина зіштовхується з викликами у своїй професії. Професія вчителя – одна з найбільш внутрішньо суперечливих. Її діалектика базується на контрпозиції консерватизму й новаторства, тенденції збереження традицій і постійному оновленні. Рефлексивний підхід до викладання є важливими передумовою та чинником інноваційної діяльності педагога – характерної ознаки якісної освітньої діяльності та складовою якісної освіти, ключовою функцією якої є розвиток готовності людини до динамічних соціальних змін, здатності сприймати і реалізовувати інновації, конструктивно взаємодіяти в соціумі. Відстежується співкореляція між рефлексивною та інноваційною компетентностями педагога. У наукових дослідженнях описано п'ять категорій педагогів щодо ставлення до нововведень (за К. Роджерсом):

– новатори, які завжди першими сприймають все нове, сміливо його впроваджують і поширюють;

– педагоги, які першими здійснюють практичну (експериментальну) перевірку цінностей інновацій;

– помірковані, які дотримуються правила „золотої середини” і не сприймають нового до того часу, поки його не впровадять більшість колег;

– педагоги, які більше сумніваються, ніж вірять в нове, вони більше орієнтовані на старі технології, ніж на нові, сприймають нове лише при загальній позитивній громадській думці;

– педагоги, в яких дуже сильний зв'язок з традиційним, старим підходом до навчання і виховання, вони консервативні і відкидають все нове.

Матеріали здійсненого дослідження дозволяють, таким чином, конкретизувати роль рефлексивних умінь педагога щодо готовності до його інноваційності, яка розкривається через розвиток його «чутливості» до проблем професійної реальності, збагачення практичного мислення індивідуальними стратегіями (гнучкість, творчість, оригінальність когнітивних рішень), що дає змогу ухвалювати найбільш ефективні рішення у професійній діяльності.

Висновок. Таким чином, аналіз наукової літератури дозволив вивчити феномен рефлексії як системоутворювального механізму безперервного професійного розвитку педагога та здійснити аналіз дефініції понять рефлексія та професійна рефлексивна компетентність педагога. Під поняттям *рефлексія* розуміємо *продуктивну мислительну діяльність індивіда, спрямовану на власну свідомість, поведінку, думку, позицію, набуті знання, вчинені чи задумані дії тощо з метою осмислення, самопізнання, самоаналізу внутрішніх психічних актів, станів, якостей, процесів. Професійна рефлексивна компетентність педагога* визначена як *здатність до переосмислення, критичного аналізу усталених стереотипів власної професійної свідомості, мислення, поведінки, спілкування, освітніх й індивідуальних потреб, ціннісних та мотиваційних установок, засобів та способів діяльності, що дозволяє усвідомлене керівництво власним професійним розвитком.*

Проведене дослідження не вичерпує усіх аспектів зазначеної проблеми. Інтересом для подальших наукових досліджень може бути емпіричне вивчення впливу рефлексивної діяльності педагога на професійний розвиток.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бех І. Д. Виховання особистості: Особистісно орієнтований підхід: теоретико-технологічні засади. Київ, 2003. 280 с.
2. Бугерко Я. М. Психологічна динаміка розгортання рефлексивних процесів у модульно-розвивальному освітньому циклі: автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07. Одеса, 2009. 20 с.
3. Філософський енциклопедичний словник / ред. рада: В.І. Шинкарук (гол.) та ін.; Інститут філософії імені Григорія Сковороди НАН України. Київ: Абрис, 2002. С. 547.
4. Галузьяк В. М. Рефлексія у структурі особистісно-професійної зрілості вчителя. *Теорія і практика управління соціальними системами*. 2008. № 4. С. 17-25.
5. Перетворення нашого світу: Порядок денний у сфері сталого розвитку на період до 2030 року. Резолюція A/70/L.1 прийнята Генеральною Асамблеєю від 25 вересня 2015. С. 44.
6. Давидов П. Г. Філософська рефлексія права в антропоцентричній концепції П. Д. Юркевича. *Економіка та управління на транспорті*. 2016. Вип. 2. С. 151–159.

7. Іванова С. В. Критерії та показники розвитку професійної компетентності вчителів біології в закладах післядипломної педагогічної освіти. *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка: наукове періодичне видання. Серія: Педагогічні науки*. 2010. Вип. 52. С. 152–157.
8. Кочубей А.В., Якубовська С.С. Професійна рефлексія в умовах супервізії як механізм самовдосконалення майбутнього фахівця. *Всеукраїнський науково-практичний журнал "Директор школи, ліцею, гімназії". Спеціальний тематичний випуск "Вища освіта України у контексті інтеграції до європейського простору"*. 2019. Вип. 4. Кн.1. С. 191-199.
9. Лозенко А.П. Формування рефлексивних умінь у майбутніх учителів початкової школи в процесі дидактичної підготовки: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.09. Київ, 2010. 23 с.
10. Матохнюк Л.О. Психологія інформаційної компетентності особистості (генеза онтологічного розвитку): дис. ... докт. психол. наук: 19.00.01. Одеса, 2019. 527 с.
11. Мирошник О. Г. Емпіричне дослідження рефлексії та професійно значущих властивостей особистості педагога. *Психологія і особистість*. 2017. Вип 2 (12). С. 280–291.
12. Орбан-Лембрик Л.Е. Соціальна психологія: підруч. для студ. вищ. навч. закл. Київ: Либідь, 2004. 574 с.
13. Пеньковська Н. Рефлексія як об'єкт психологічного аналізу. *Психологія і суспільство*. 2000. Вип. 2. С. 66-73.
14. Про схвалення Концепції реалізації державної політики у сфері реформування загальної середньої освіти "Нова українська школа" на період до 2029 року: Розпорядження Кабінету Міністрів України. URL: <https://www.kmu.gov.ua/ua/npras/249613934> (дата звернення від 14.12.2016).
15. Професійний стандарт за професіями «Вчитель початкових класів закладу загальної середньої освіти», «Вчитель закладу загальної середньої освіти», «Вчитель з початкової освіти (з дипломом молодшого спеціаліста)» (затверджено наказом Міністерства розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства України 23.12.2020, № 2736). URL: <https://mon.gov.ua/ua/news/zatverdzheno-profstandart-vchitelya-pochatkovihklasiv-vchitelya-zakladu-zagalnoyi-serednoyi-osviti-i-vchitelya-zpochatkovoyi-osviti> (дата звернення: 23.12.2020).
16. Сасіна Л.О. Розвиток педагогічної рефлексії: теоретичний аспект. *Теорія і методика професійної освіти: електронне наукове фахове видання*. 2015. № 8. URL: <http://tmp.e.profua.info/images/16sasina>
17. Сухоставська Н. С. Концептуальна модель формування готовності майбутніх фахівців філологічного напрямку до педагогічної діяльності. *Теоретичні питання сучасного освітнього менеджменту*. 2013. Вип. 11. С. 85-89. URL: http://virtkafedra.ucoz.ua/el_gurnal/pages/vyp11/1/Suhostovska.pdf